

MEDENİYET ve DİN İLİŞKİSİ: İLK ÇAĞ'DAN ÖRNEKLER

Fatih Mehmet BERK*

Özet: Medeniyetin kurucu unsuru olarak "bildiğini bilen insan- homo sapiens sapiens" medeniyetin temellerini atarken sahip olduğu bilinç yapısı ile düşünerek ve inanarak yol almıştır. Medeniyet ve dinin birlikteliği tarih öncesi dönemde de kendini göstermiştir. Tarih öncesi dönemin dönüm noktalarından olan Neolitik Dönem'de medeniyet yolunda pek çok önemli adım atılmıştır. Medeniyet yolunda atılan bu büyük atılımlardan dolayı bu döneme "Neolitik Devrim" adı verilmiştir. Çalışmamızda Neolitik Dönem'in dünya tarihinde iki büyük kültürel değeri olan Çatalhöyük ve Göbeklitepe üzerinden yola çıkarak medeniyetin ilk adımlarında dinin fonksiyonunu irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Din, Neolitik, Çatalhöyük, Göbeklitepe

CIVILIZATION AND RELIGION RELATIONSHIP: THE SAMPLES OF EARLY AGE

Abstract: Homo sapiens sapiens- the man who knows that he knows, as the founder of the civilization, moved on by means of thinking and believing while he was laying the foundations of civilization with the help of consciousness feature. The coexistence of civilization and religion also existed in the prehistoric period. Many noteworthy steps were taken in the Neolithic Period, one of the milestones of the prehistoric period. This period called as "Neolithic Revolution" because of its great achievements. In our study, we would like to analyze the role of religion in the first steps of civilization movement within the context of Çatalhöyük and Göbeklitepe, as the two leading cultural assets of the Neolithic Period.

Keywords: Civilization, Religion, Neolithic, Çatalhöyük, Göbeklitepe.

Giriş: Dinin Doğuşu ve İlkel Dönem Tapınma

İnsan olmanın anlamı, *demir, buhar, elektronik çağlardaki* toplumsal yaşam kadar *avcı toplayıcıların* toplumsal yaşamında da saklıdır (Barnard, 2012: 16). Tarih öncesi dönemin toplum yapısında var olan anlam arayışı, düşünce ve inanç üzerine ortaya atılan görüşler yazı ile başlayan tarihi sürece kıyasla karmaşık ve

* Doç. Dr. Fatih Mehmet Berk, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBBF Tarih Bölümü.

çözümlemesi zor olan bir yapıya sahiptir. Bu inanç ve düşüncenin adı *mitsel*, *büyük*, *mantık dışı ve irrasyonel* kabul edilse bile var olan bir gerçek vardır ki bu dönemin insanı da düşünen bir zihin yapısına sahipti ve döneminin bilinç karakteri kapasitesinde medeniyet yolunda adım atma fırsatları yakaladı.

Din, bir medeniyetin en güçlü özelliği ve kalbi nispetindedir. Din, *medeniyetin hem geçmişin de hem de bugünün de yer alan güçlü bir unsurdur* (Braudel, 1996: 46). Din, *toplumun alinyasının yapım ve inşacı, tarihteki hareketlerin mucididir*. W. Durant, *dini, kurumlara, güç ve hareketlere şekil veren, beşeri medeniyet ve kültürleri icat eden ve hatta medeniyetlerdeki durgunluk ve duraklamalarda da etken bir güç* olarak görür (Şeriati, 2010, 127). Din, *insan varlığının tamamen kuşatan bir unsurdur*. Yeni durumlara ve zorluklara karşı yol gösteren, onların üstesinden nasıl gelineceğini anlatan bir rehberdir. Bireyi ve davranışlarını şekillendirir ve değişen durumlara karşı adaptasyonunu sağlar. Ve bundan dolayı da kültür, dini unsurların 3/2'üne vekâlet eden bir unsur olarak anılır. Medeniyetleri çalışmak, dinleri de çalışmayı gerektirir (Stevens-Arroyo, 2011: 91).

Din ile birlikte kullanılan bir kavram olan inanç, insanın en temel ilgi alanlarından birisidir. İnanç dinamikleri, insanın odaklandığı temel dinamiklerdir. Diğer varlıklardan farklı olarak insanın *bilişsel, sosyal, politik ve estetik* gibi ruhsal gereksinimleri vardır. İnsan zihninin en fazla odaklandığı nokta inançtır (Tillich, 2000: 1-3). İnanç örgüsü ile donatılan ve anlam peşinde koşan insan "Homo Narrans"tir. Yani kendisini ve dünyasını öykülendirerek şekillendirir (Niles, 1999: 5). İnsanoğlunun inanma serüveni belirli aşamalardan geçerek mesafe kat etmiştir. İnsanoğlunun ilk keşfettiği şeylerden birisi de kendi gücünün sınırlı olması ve doğada çözemediği doğüstü güçlerin varlığıdır.

Güç ya da bir diğer açık ifade ile dinsel güç, dinin temelidir (Dadosky, 2004: 17). İnsanoğlu, evrende kavrayamadığı bu gücü keşfedince tarih boyunca tüm dinsel ritüellerde var olan bu aşkın gücün varlığı ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca insan kendi tecrübe dünyasının dışında olan bu güce, yani aşkın varlık ya da varlıklara inanma ihtiyacı duymuştur (Gündüz, 1998: 23). Adına *dinsel ya da Tanrısal güç* verebileceğimiz bu aşkın unsur kendisini yeryüzünde insanlar üzerinde hissettirir. İnsanoğlu bu gücün tezahürüne "Tanrısal irade (will)" adını koyar. İlk Çağlarda insanoğlu yeryüzünde tezahür eden pek çok Tanrısal irade görmüş ve bunları "*ruh, hayalet, melek ve tanrı*" olarak tanımlamış ve kavradığı bu gücü çeşitli formlara sokmuştur. (Dadosky, 2004: 18).

Bilincin içinden ortaya çıkan bu güçler bilinci etkiler. Tanrı, bu güçler vasıtasıyla bilince yerleşmiştir. İlk insan bilinci, tanrı hakkında düşünen bir bilinçtir (Cassier, 2005: 25-26). Bu doğüstü güçlere karşı insanoğlu iki tavır gerçekleştirir. Bir taraftan bu doğüstü güçlerden korkup hayatına kısıtlama getirirken diğer taraftan bu güçlere başvurarak yardım talebinde bulunur. Bu iki tavır hayatları boyunca iç içe geçmiş şekilde insan hayatında gözlemlenir (J.M.C., 1929: 33).

İnsan sadece "*Homo Faber* (alet yapan insan)" değildir. Toplu bilinçaltında etkin olan *Homo Magnus*'tan *Homo Technologicus*'un (teknik insan) baş döndürücü zaferlerine kadar tüm bilinç düzeylerini bir araya getirir (Şâyegân, 2016: 18). XVIII. yüzyılda C. Linnaeus tarafından icat edilen "*Homo Sapiens*" kavramını takiben insanı tanımlayan adlandırmalara devam edilmiştir. C. L. Straus, insanın anlam üretme yönünün önemine binaen "*Homo Significans*" deyimini kullanmıştır. "*Homo Religiosus* (dindar insan)", ise varlıklarda ve nesnelere ya da evrende hissettiği aşkın güce inanan insandır. İnsanoğlu "*Homo Faber, Homo Symbolicus, Homo Ludens, Homo Sapiens*" olarak kabul edilebilir fakat insanoğlunu diğer varlıklardan ayıran en temel özelliği onun "*Homo Religiosus*" olmasıdır (Adıbelli, 2011: 171). İnsanoğlunun dindar yönünü ifade eden bir diğer tanımlamayı ise E. Cassirer yapmıştır. Cassirer'e göre insanoğlu *animal symbolicum* (sembolleştiren hayvan)'dır. İnsanın ayırt edici özelliği sembolik sistemi yaratması ve kullanmasıdır (Hankiss, 2001: 54-55). Sembolleştirme, bir çeşit soyut varlıkların, insan bilincinde oluşan soyut düşüncelerin somut forma dönüşmesidir. Sembolleştiren insanın bilinç yapısında da aşkın bir güce inanma vardır.

Homo sapiens, yani akılla donatılan tek varlık, aynı zamanda varlığını akıl dışı şeylere bağlayan tek varlıktır (Bergson, 2013: 92). Bu özellik insanoğlunu metafizik bir varlığa dönüştürmektedir. M. Eliade insanoğlunun metafizik yönünün önemini şu sözlerle değerlendirmiştir (Eliade, 2017 12):

Dünyada indirgenemez gerçek bir şey olduğuna inanmadan, insan zihninin nasıl işlerlik gösterebileceğini tahayyül etmek çok zordur (Eliade, 2017 12).

İnsan bilinci, kavranılması güç olan bu metafizik unsuru, tarihin farklı dönemlerinde zihni yapısının gelişimi doğrultusunda adlandırmaya çalışmıştır. Din, bu bağlamda kültürel bir sonuç sonrası oluşmayan bir unsurdur: Din, hayatın temel bir ilkesidir. Din, insanın bilinç ve şuur tarihinin bir safhası değil, insan bilinç yapısının bir unsurudur (Wach, 1988, 23; Eliade, 1978: 13).

Varlığa ilişkin her gerekçelendirme ölümle ilgilidir. Bilinç düzeyinin artmasıyla birlikte insanın arkaik ölüm korkusunun da giderek artıyor olması, doğa karşısında aczini hissetmesi, kendisini küçük hissetmesine neden olmuştur. Ölüm korkusunu hisseden insanoğlu sığınacak bir güç aramıştır. (Gezgin, 2011: 21) ve bu arayış da insanoğlunu anlam arayan bir varlığa dönüştürmüştür (Armstrong, 2014,7). Sığınacak güç arayan insanoğlunun tinsel arayışındaki ilk mekânları mağaralar olmuştur. Mağaralar, ilk insanın mimari mekân kavramını ilk kez oluşturduğu, kapalı bir mekânın tinsel algıyı ve duygusal coşkuyu artırıcı gücünü ilk fark ettiği yerlerdir. Mağaralar, insanların sadece üreme dönemlerinde bir araya geldiği yer değil, iyi bir hayat için ütopyanın ilk tezahür ettiği mekânlardır.

Kültürün en arkaik düzeylerinde insan olarak yaşamak kendi içinde dinsel bir eylemdir. *Beslenmek, cinsel hayat ve çalışmak* kutsal bir anlam ifade eder. İnsan

olmak, insan haline gelmek, dindar olmak demektir (Eliade, 2017 12). İlkel insanlar çevrelerindeki manzaraya baktıklarında bizim gibi yalnızca tepeler, ağaçlar, akarsular görmemişlerdir. Manzaradaki her ayrıntıdan bir anlam çıkarmışlardır. Çevrelerindeki coğrafi yapı mitolojik bir manzara gibidir (Bruhl, 2006: 25) ve coğrafi yapı ilkel dönem insanın dinsel yönüne etki yapan unsurlardan birisidir.

Tahayyül gücüne sahip olan insanoğlu, diğer varlıklardan farklı olarak ölüme kafa yormuş ve bu tahayyül gücü sayesinde mit üretmiştir. Mitoloji, bir diğer anlamda ilkel insanların tahayyül gücüyle oluşan inanç, kendi dünyamızla birlikte var olan ve onu destekleyen başka bir düzlemde söz eder. Tanrılar dünyası adı verilen, gözle görülmez, ama daha güçlü bu gerçekliğe inanış mitolojinin temelidir. (Armstrong, 2014, 9). İlkel uygarlıklarda mitlerin vazgeçilmez bir işlevi vardır: *İnanışları dile getirir, belirgin kılar ve düzene koyar; ahlak ilkelerini savunur ve onları zorla kabul ettirir* (Eliade, 2016: 34).

Eliade, tarihin her döneminde ve dünyanın her yerinde insanın dini tecrübe ihtiyacı hissettiğini ve belirsiz de ola bir Tanrı bilgisine sahip olduğunu dile getirmiştir (Adıbelli, 2011: 178). Geç Paleolitik Dönem'e ait *"kafatasları, taş aletler, boyalar, mezarlarda bulunan nesnelere, mağara resimleri, oymalar, boyanmış çakıllar, kemikten v taştan yapılmış heykelcikler"* dinsel bir izlenim sunar. İlk teknolojik keşiflerin saldırı ve savunma amaçlı kullanılması, ateşe egemen olunması- sadece hayatta kalmayı sağlayan fiziksel unsurlar olarak kalmamış, ayrıca bir mitsel-dinsel değerler evreni üretmiştir. Sayısız inanca, mite ve efsaneye yol açan fırlatılabilen silahlar sayesinde kazanılan *"mesafeye egemenliktir"* (Eliade, 2007: 20).

Bilimsel düşüncenin ortaya çıktığı Aydınlanma ve Hümanizm öncesi var olan dönem büyüsel düşüncenin var olduğu bir dönem olarak nitelendirilmiştir. Felsefeciler bu süreci *irrasyonaliteden rasyonalitenin doğuşu, mitleştirici düşünceden mantıksal ampirizme geçiş ya da mantık öncesinden mantıksal alana dönüşüm* olarak tarif etmişlerdir (Goody, 2011: 12). Bu ifade bize Aydınlanma dönemi öncesi insanın daha dindar bir kimlik yapısına sahip olduğunu ifade eder. Ayrıca sekülerleşme ile başlayan süreçte dinden uzaklaşma hareketi, medeniyet yolunda dinin etkisinin azaldığı bir dönemin temellerini atmıştır.

Medeniyetin İlk Safhası Olarak Neolitik Dönem

Buzul Çağı'nın uçsuz bucaksız dönemi süresince insan, Doğa'ya karşı davranışında hiçbir değişiklik yapmamıştır (Childe, 2007: 45). Buzul Çağı'nın ardından yaşanan gelişmeler medeniyet adına atılan ilk adımlardır. Buzul Çağı'nın ardından insanoğlu ruhsal dünyalarına ait etkileyici kanıtlar ortaya koymuşlardır (Dietrich vd., 2012: 64).

Yazılı tarih öncesi, insan hayvanının nasıl emek yoluyla insan haline geldiğini gösterir ve insanın beden dışı donatımını inceler. İnsan gerek günümüzde

gerekse türediği çağlarda herhangi bir çevrede yaşamını sürdürmek açısından yeterince donatılmamıştır. Bedeni soğuğa karşı, gövdesi kaçmaya ve avlanmaya ve savunmaya müsait değildir. Fakat tüm bu eksikliklere rağmen insan diğer varlıklara üstün gelmiş, *ateşe başat oluşu, giysi ve ev yapabilmesi* sonucu Kuzey Kutbu'ndan Ekvator' a kadar her yerde barınabilmiştir (Childe, 2007: 25).

Ateşin kullanımı insanın çevreye tutsaklıktan kurtuluşunun ilk belirtisidir. Ateş kullanımıyla insan çok büyük bir fizik güce ve çok belirgin kimyasal değişikliklere sahip olmuştur. Ateşle ısınunca soğuk gecelere dayanabilmiş ve farklı bölgelere göç etmiştir. Ateş, yaban hayvanlarını korkutmuştur. Ateşle pişirilen yemekler ile sindirilemeyen yemekler yenilmeye başlanmıştır (Childe, 2007: 43). *Çakmaktaşı, kemik, obsidyen vb. nesnelere* elde ettiği ilkel aletlerin kullanımı ve ateşin keşfi medeniyet yolunda atılan öncü adımlardır.

2.5 milyon yıl önce başlayan Pleistosen Dönemi'ni takiben günümüzden 12.000 yıl önceye tarihlenen Holosen Dönemi ile insanoğlu yerleşik hayata geçmeye başlar ve tarımla tanışır. Medeniyet ile ilişkilendirilen pek çok adım ile insanlık bu dönemde tanışır. Bu değişime ise *değişen iklim şartları, artan nüfus, ekonomik ve ekolojik faktörlerin yanı sıra sosyal ve dâşünsel faktörler* de neden olmuştur (Hodder, 2010: 2). J. Derrida, günümüzde bile bağımlılığımız devam eden *sosyal ekonomik, teknik, politik ve diğer yapıların* toptan üretiminin yapıldığı dönemin yazının bile olmadığı bir dönem olan Neolitik Çağ'da gerçekleştiğini söyler. (Derrida, 1997: 128). Yani bu saydığımız *sosyal ekonomik, teknik, politik ve diğer yapıların* kökleri Neolitik Çağ'dadır.

On bin yıl önce insanlar mobilize küçük gruplar halinde yaşarken vahşi bitkiler ve hayvanlar hayatlarını idame ettirdikleri temel unsurlar olarak göze çarpıyordu. Dünyanın birkaç bölgesinde avcı toplayıcı toplumlar yerel bitkileri ve hayvanları evcilleştirerek tarıma ve hayvancılığa dayanacak yaşama geçişe adım attılar. Tarımsal yaşama, yerleşik hayat ve büyüyen nüfus artışı eklenince devamında doğal olarak tarıma dayalı toplumların sayısı ticaret ve göçler aracılığıyla yeni bölgelere taşındı. Neolitik Dönem'de tarım, hayvancılık ve yerleşik hayatın temellerini attığı bu toplum yapısı, şehirler, politik devletler ve sınıf eşitsizliklerin doğduğu karmaşık yapılara dönüştü (Smith, 2009: 4).

Neolitik Dönem, medeniyet tarihinin kırılma noktalarından birisidir. İnsanların avcılık ve toplayıcılık yerine besin üretimine, gezginci bir yaşamdan yerleşik yaşama geçtiği toplumun bütün kurumlarıyla yeniden biçimlendiği bir dönemi temsil eder. Bu dönemde ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik yapı gelişerek *çiftçi köy yaşantısı, kentleşme, devlet oluşumu, imparatorluklar* ve Endüstri Devrimi'ne kadar gelen düzenin temelini oluşturmuştur (Özdoğan, 2015: 42).

Yazılı tarih öncesinin dönemi içinde medeniyet tarihi içinde yaşanan en önemli gelişme Neolitik Dönem'dir. G. Childe, Neolitik Dönem öncesi tarihi

kronolojide yer alan avcı toplayıcı toplumun yaşadığı dönemi geçimlerini avcılık, toplayıcılık ve balıkçılıkla sağladıkları için "*Paleolitik Vahşet*" olarak tanımlar (Childe, 2005: 39). Neolitik Dönem, sembolik bir zıtlık etrafında oluşmuştur: "*Vahşi hayat ve evcil hayat*" (Edmons, 1999: 21). *Paleolitik Vahşet*" olarak tanımlanan "*pasif sürecin*" ardından yerleşik hayat, tarım ve hayvancılıkla başlayan "*aktif süreç*" başlar. Bu dönem G. Childe tarafından içinde barındırdığı "*yeni atılımlardan*" dolayı "*Neolitik Devrim*" olarak tanımlanır (Childe, 2007: 54).

Neolitik Dönem'i "devrim" olarak değil de "geçiş dönemi" olarak gören bilim insanları da vardır. Whittle ve Cummings, Neolitik Dönemi "*geçiş*" dönemi olarak tanımlarlar. "*Neolitik Devrim*" uzun bir dönemi kapsayan Neolitik geçişin sonuna doğru meydana gelmiş bir adlandırmadır. Gordon Child da Neolitik Dönem'in geçiş dönemi olarak adlandırılmasına karşı çıkmaz (Barnard, 2012: 132).

Medeniyetin oluşumu tarihsel bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. Zaman içinde *ihtiyaçların artması* medeniyetin oluşumunu tetikleyen unsurlardan birisidir. *Artı ürün, zanaatların oluşumu ve ticari hayatın başlaması* ihtiyaçların artmasına neden olmuştur. Bu dönemde oluşan ihtiyaçları hem maddi ihtiyaçlar (ev, barınma), hem de manevi ihtiyaçlar olarak tanımlanabilir. İhtiyaçların artmasına bağlı olarak insan hayatta kalabilmek için *savunma ve saldırı* pozisyonunda olmuştur (Şeriati, 2013, 21).

İbn Haldun'a göre insan yaşamını sürdürmesi için zorunlu olan gıdayı temin etmek için çaba sarfeder. İnsan doğası gereği sosyal bir varlıktır. Birey olarak yaşamını sürdürmesi için sosyalleşen ve bu sosyal sınıf içinde farklı sınıfları barındıran bir yapıya ihtiyaç duyar. İbn Haldun umran (medeniyet) için ekonomik gelişimi şart koşar. (İbn Haldun, 2004: 79). İbn Haldun'un ekonomik gelişimin, medeniyetin gelişimi için olmazsa olmaz şartı ilkesinin en somut örneklerinden birisi Neolitik Dönem'de yaşanan tarım ve hayvancılık sonrası gelişen iktisadi gelişimlerin medeniyetin temellerini atmada gösterdiği fonksiyondur.

"*Pasif Süreç*" olan Paleolitik Dönem'i (MÖ 600.000-MÖ 10.000) takiben adlandırılan "*Aktif Süreç*" Neolitik Dönem (MÖ 10.000-MÖ 5000) bir diğer adıyla *Cıvalı Taş Devri* insanlık tarihi açısından dönüm noktası olan gelişmelere sahne olmuştur. Yerleşik hayata geçiş ile birlikte tarım ve hayvancılığın başlaması pek çok yeni kültürel gelişimin oluşumunu tetiklemiştir. Bu kültürel değişimin temel müsebbibi avcı toplayıcılıktan tarımsal üretime geçiş olan ekonomik mevcudiyettir (Edmons, 1999: 6).

Neolitik Dönem ve Din

Avcı toplayıcı olan Paleolitik Dönem (M.Ö. 2. 5 milyon yıl-M.Ö.12.000) insanının inancı ile tarım ve hayvancılık ile tanışıp yerleşik hayata geçen Neolitik Dönem (M.Ö. 9000-5500) toplumunun inancı bir olmamıştır. Tarım, *yerleşik hayat*,

ekonomi, ticaret, şehir ve devlet gibi pek çok unsurun ortaya çıkmasında tetikleyici unsur olduğu gibi, dinin ortaya çıkmasında da tetikleyici unsur olmuş, insanın düşünce hayatını da etkilemiş ve “İlk inanan insanlar, tarım toplumu insanları mıydı?” sorusunu sordurmuştur. Fakat bu Paleolitik Dönem insanının dinsel bir yapıya sahip olmadığı anlamına gelmez. İki dönem arasında inanç açısından farklılık ve bir sonraki aşama olan Neolitik Dönem’de daha açık ve belirgin dinsel unsurlar vardır.

“Neolitik Devrim” Homo sapiens türünün altı milyon yıllık gelişimi sırasında meydana gelen en büyük kültürel değişim dönemidir. Bu dönem ilk olarak bir *endüstriyel yenilik* çağıdır. Avcı toplayıcılıktan tarım ve hayvancılığa ve yerleşik hayata geçilmiştir. İkinci olarak bu yeniliğin getirdiği *biyolojik adaptasyonlar* ve üçüncü olarak ise *akılcı ve dini yönelimlerde* yaşanan büyük çaplı değişimlerdir (Luckert, 2016: 13). Luckert, insanoğlunun medeniyet kurma aşamasında ayakta kalmasını ve süreklilik göstermesini şu cümlesi ile özetler: *İnsanoğlunun yeterli düzeyde akli, hayat kurtaran dini korkuları olmasaydı, Homo sapiens çocuklar doğuracak kadar hayatta kalamazdı* (Luckert, 2016: 13).

Fikir ve düşünce olmadan toplum olamaz. Tarih öncesi toplumların zihninden geçenleri okumak oldukça zordur. O dönem insanının düşünce yapısına erişim maddeleşmiş unsurları taramak, sözlerini, bedensel hareketlerini, eserlerini ve dönüşüme uğramış çevrelerini gözlemlemekle olur. Maddi nesnelere, bizi düşünmeye iter (Keane, 2018: 285). Tarih öncesi dönemin düşünce yapısına kavramak için duvar resimlerinden, mezarlarına, kullandıkları malzemelerden meskûn oldukları evlerine kadar pek çok unsuru kavramak gerekir. Bunun içinde Göbeklitepe’nin dikilitaşları ile Çatalhöyük’ün duvar resimleri bize çok şey ifade eder.

Neolitik Dönem’de “Neolitik Devrim” e ilave olarak iki mantıksal ve ilave devrim oluşur. Birincisi tarım ve hayvancılık süreci ve yerleşik hayat ile başlayan “*kentsel devrim*” ve “*kentsel devrimin*” tetiklediği “*insan bilgisinde devrim*” (Barnard, 2012: 133). İnsan bilgisindeki devrim, insanın zihin ve düşünce yapısında da değişimlere sebep olmuş ve sonucunda Paleolitik Dönem’de de var olan bilinçsel yapı gelişim göstererek ileri bir safhaya geçmiştir.

Neolitik Devrim’in gelişimini ve tetikleyen unsurları sadece zaman ve mekân bağlamında değerlendirmek yanlıştır. Bu dönemde gerçekleşen değişim, sadece geçim üretimi ve yeryüzünün modifikasyonuna bağlı değildir. İnsan yaşamının materyal yapısından simgesel yapısına kadar her alanda değişim yaşanmıştır. *Habitat, teknoloji, demografi, sosyal organizasyon, yerleşim alanı ve mekânın kullanımı ve sanatsal ve dini ifadeler* gibi insan yaşamının pek çok alanı bu değişimden nasibini almıştır (Cauvin, 2007: 4). Din, Neolitik Dönem’de insanın failliğinin yeni formlarının gelişmesinde can alıcı bir rol oynamıştır (Keane, 2018: 254).

Neolitik Dönem’de ortaya çıkan kent, kutsal ve dünyevi güçteki büyümenin somut bir ifadesi olarak karşımıza çıktı. Kozmosun bir temsili, cenneti yeryüzüne indirmenin bir aracı olarak kent, mümkün olanın simgesi haline gelmiştir (Mumford, 2007: 47). Neolitik Dönem’de medeniyet adına yaşanan gelişimleri, özellikle şehir ve devletin kuruluşu bağlamında tetikleyici unsurlar olarak iki temel unsur karşımıza çıkar: *Ekonomi ve din*. Lewis Mumford “*mıknatis kaptan önce gelir*” diyerek mıknatis kavramı ile dinsel çekim gücünü kast ederek insanları bir araya getiren unsurun yani şehir ve devletin kökenini “*mıknatis*”a yani dine bağlar. Kentin ilk temeli, insanların hac amaçlı gittikleri törensel yerler ile atılmıştır. İnsanların törensel faaliyetler ile bir araya geldikleri ister Paleolitik Çağ’a ait bir yer altı adası ister Mayalara ait bir piramit olsun kozmik bir imgeye sahiptir (Mumford, 2007: 21).

Neolitik Dönem’de “*ekonomi ve din*” olarak iki farklı kökenden beslenen bir kentsel oluşum mevcuttur. “*Ekonomi*” temelli görüş yaygın bir hipotez iken; “*din*” temelli hipotezin tek örneği Göbeklitepe olup, henüz net bir şekilde çözülememiştir. Tarım, hayvancılık ve yerleşik hayat ile temelleri atılan kentsel oluşum “*artı ürün*” aracılığıyla ekonomi kökenli bir oluşuma neden olurken, kült merkezinin bir araya getirdiği kent ise dinsel kökenli bir kent oluşumuna neden olmuştur. Tarih öncesi dönemde insanoğlunun medeniyet adımları izlendiğinde insanoğlunun anlam arayan bir varlık olarak inanan, dindar bir varlık olduğu aşikârdır. Ancak bu dönemde her ne kadar arkeolojik veriler, örneğin mezar gömütleri, bukranium vb. somut kanıtlar olsa da yazılı belgenin eksikliğinden dolayı bazı noktalar tartışmalı ve cevaplandırılmayan sorular ile doludur. Göbeklitepe, cevaplandırılmayan pek çok soruyu barındıran en somut medeniyet ve din bağlantılı kültürel varlığımızdır.

Neolitik Dönem’in devamında kentin yapısında var olan gelişim ile birlikte din algısı yerini korur. Kentlerin kuruluşu her ne kadar kralların eseri ise de örneğin Mezopotamya kentleri tanrıların bir armağanıdır. Kentlerin kökenlerinin tanrılara uzandığını gösteren bol miktarda metin vardır. Uruk’ta *An*, Nippur’da *Enlil*, Eridu’da *Enki*, Ur’da *Nanna (Sin)*, Larsa ve Sippar’da *Utu (Şamaş)* kentlerin tanrıları olarak karşımıza çıkar. Françoise Bruschweiler tarafından derlenen bir metinde bu ilişki açık bir şekilde ortaya konur (Huot vd., 2000: 251-255):

Ey Uruk, tanrıların eseri!

E. anna, gökten inmiş tapınak,

Büyük tanrılar tarafından bölüm bölüm biçim verildiler.

Çatalhöyük’te Din Olgusu

Medeniyetin başlangıç noktası Ön Asya’dır. “*Ümmül Dünya*” olarak adlandırılan Mısır ve “*Medeniyetin Beşiği- Cradle of Civilization*” olarak tanımlanan Me-

zopotamya tarihsel sürecin pek çok ilklerini bünyesinde barındırır. S. Noah Kramer bu yüzden "*Tarih Sümerde Başlar-History Begins at Sumer*" adlı kitabı kaleme alarak "*tarım, vergi, eğitim, aile, edebiyat, hukuk vb.*" alanlarda tarihte bu alanlarda yapılan ilkleri tanımlar. Örneğin Sümer ve Babil kökenli "*Gılgamış Destanı*" dünyanın bilinen ilk edebi eseridir.

"*Medeniyetin temelleri Anadolu'da atıldı*" diyerek meydan okuyan bir cümle kurulabilir mi? Evet. Uzun yıllar Anadolu Neolitik Dönem'in çekirdek merkezi olan Güney Batı Asya'dan uzak tutuldu, ta ki 1958 yılında James Melleart'ın Çatalhöyük'ü keşfi ile sadece Konya ve Anadolu'nun tarihi değişmekle kalmadı, Dünya tarihini de değiştirdi bu arkeolojik keşif. O döneme kadar şehir ve medeniyetin kökenine dair pek çok tarihsel olgu, Mezopotamya kökenli iken Çatalhöyük ile birlikte özellikle Çatalhöyük'ün 5000-8000 civarındaki nüfus yapısından dolayı medeniyetin köklerine dair izlerin varlığı Anadolu'da da kanıtlandı.

Çatalhöyük'te var olan medeniyetin izleri Neolitik Dönem'in "*Neolitik Devrim*" olarak tanımlanmasına yol açan pek çok unsuru içinde barındırmaktadır. Neolitik Dönem'in temel tetikleyici unsuru olan "*tarım ve hayvancılık, yerleşik hayat, ekonomi ve ticaret, ilk şehirleşme, ilk mimari, ilk meslekler, sanat ve din adına*" pek çok unsur medeniyete adım atılan ilk adımlar olarak Çatalhöyük'te karşımıza çıkar. Çatalhöyük'ün medeniyete katkısının temel gücü "*tarım ve hayvancılığa*" dayanan ekonomi ve ticari yönüdür. "*Din olgusu*" ise Çatalhöyük'te ekonomi ve ticarettten sonra gelir. "*Evlerin duvarlarda kullanılan semboller, Ana tanrıça sembolü, bukranium adı verilen sığır kafatasları, ölümlerin evlerin içine defnedilmesi*" din adına düşünceler barındırır ve bundan dolayı da "*ilk tek tanrıya inanan insanlar*" "*Neolitik toplum*" insanları mıydı? sorusunu sormamıza neden olur.

Neolitik yaşamın küreselleşmesinde Anadolu kültürleri aktaran bir köprü olmaktan daha çok kültürleri yeniden biçimlendiren bir yapıya bürünmüştür (Özsait, 2012, 47). Medeniyet alanında bu derin ve köklü katkının iki somut örneği Çatalhöyük ve Göbeklitepe'dir. Çatalhöyük'ü var eden unsur *ekonomi* iken Göbeklitepe'yi var eden unsur *dindir*. Çatalhöyük'ün tarihi M.Ö. 8000'e kadar uzanırken Göbeklitepe'nin tarihi biraz daha erken döneme uzanır: M.Ö. 10000. Göbeklitepe'nin keşfi Çatalhöyük'e oranla daha yakın bir zamandır. 1995 yılında Alman Arkeolog Klaus Schmidt ile başlar. Çatalhöyük 2012 yılında Unesco Dünya Miras Listesi'ne girerken Göbeklitepe ise 2018 yılında Unesco Dünya Miras Listesi'ne eklenmiştir.

Orta Anadolu'da yer alan Çatalhöyük'te (M.Ö. 7400-6000) yapılan kazıların temel amacı medeniyete atılan ilk adımları incelemek, oradaki sanatı, sembolizmi ve ritüelleri anlamaktır (Fred ve Hodder, 2018: 14). Çatalhöyük kazıları 1990 yılların başından başlayarak 2018 yılına kadar kazı başkanlığını yürüten Ian Hodder Çatalhöyük üzerinden yola çıkarak Neolitik Dönem'in din ve spirittüellik yönü ile ilgili "*Uygarlığın Doğuşunda Din: Çatalhöyük Örneği*" adlı pek çok

bilim insanının katkı verdiği bir eser ortaya koymuştur. Bu kitapta, *din ve spiritüellik*, uygarlık yolunda sosyal ve ekonomik değişiklikler için gerekli bir başlangıç mıdır?; ya da bu dönem de gözlemlenen “*şiddet ve ölüm*” aşkın din deneyiminin bir parçası mıdır” vb. soruları dile getirmişlerdir (Fred ve Hodder, 2018: 24).

Medeniyete atılan ilk adım noktalarından birisi olan ve ekonomi ve ticari yönü ile ön plana çıkan M.Ö. 7400-6000 arasına tarihlenen Çatalhöyük'te antropolog, arkeolog ve teologlardan oluşan ekibin “*Çatalhöyük ve din*” teması bazlı çalışmasında öne sürülen tezleri maddeler halinde sıralamaya çalışarak “*medeniyet ve din*” bağlamına göz atmaya çalışalım:

-Çatalhöyük'teki zengin sembolizm kutsal alan anlamı taşır mı? Bu soruya Çatalhöyük'ü ilk keşfeden James Melleart olumlu yaklaşırken sonradan J. Melleart'ın bu iddiası fazla destek bulmamıştır (Fred ve Hodder, 2018: 30). James Melleart'ın öne sürdüğü sembollerin yoğun olduğu evlerin birer tapınım merkezi olduğu iddiası sonraki yıllarda kabul görmemiştir.

-Çatalhöyük'te hayvan kalıntılarının % 70'i evcil hayvanlardan (koyun, keçi, köpek oluşurken, geri kalan % 30 ise yaban hayvanlarından (yaban sığırı, at, yaban domuzu) oluşur. Fakat duvarlarda kullanılan sembolizmde ise kullanılan resimler evcil hayvanlar değil, yaban hayvanlardır. Evcil hayvanların sembolizmde kullanım oranı %19 gibi küçük bir orandır. Çatalhöyük'te evlerin duvarlarına asılan ya da vücuda takılan nesnelere *yaban domuzu dişleri, yabanboğası, yabankoyunu, keçi boynuzları ile yırtıcı kuşların gagaları, pençeleri, leopar pençeleri ve samur ve tilki dişleridir*. Evlerde sergilenen sembollerini dini bir içerik taşır. İnsan ve hayvan arasında sembolizme yansıyan şiddet, aşkın deneyimler yaratır. Antik Çağ'ın pek çok dininde şiddetten çözüme geçiş vardır. Toplumsallaşma yolunda insanda var olan intikam duygusunun “*kurban*” yoluyla telafi edilmesi medeniyet açısından önemli bir adımdır. Şiddet ve sembolik öldürme, günlük hayatın ötesine geçerek daimi varlığa geçişe atılan bir adımdır. Bu hayatı terk etmekle, kendini de başkalarını da kalıcı ve hayatın ötesinde bir şeylerin parçası olarak görmeye başlar (Hodder ve Meskell, 2018: 70). Şiddet ve kurban temelli din olgusu ilerleyen yıllarda da devam etmiş, tek tanrılı dinlerde de kurban ritüeli yerini korumuştur.

- Çatalhöyük'te bulunan sıvalı kafatasları örnekleri, keşfedilmiş sıvalı kafatasları örneklerinin en erken örneğidir (Hodder ve Meskell, 2018:79). Sıvalı (boğa-insan) kafataslarının evlere asılmasının dinsel bir yönü vardır. Bukranium adı verilen boğa başları korunma ve kuvveti simgelerken, insan kafatasları ise atalar kültü ile alakalıdır.
- Çatalhöyük nüfusunun % 70'i evin içinde gömülüdür (Hodder ve Meskell, 2018:80). Çatalhöyük insanının dindarlık yönünün en somut göstergesidir. Ölümle hayatın son bulmadığı, devam eden bir hayatın varlığı dile getirilmiş olabilir.

- Çatalhöyük insanları anatomi bilgisine sahiptir. Kafataslarının vücuttan titiz bir şekilde ayrılması cerrahi bilginin göstergesidir. Bu işlemi yapan insanlar aynı zamanda ritüel bilgisine sahip bireyler midir? (Hodder ve Meskell, 2018:89). Çatalhöyük'te ayrı bir tapınım merkezi ve meslek olarak dini bir sınıf yoktu. Fakat ritüel bilgisi yüksek bir kitlenin var olduğu elde edilen verilerden anlaşılmaktadır.
- Boynuzları evlere asmanın anlamı nedir? Atalarını anmak mı ya da evi, yerleşmeyi korumak mı? (Hodder ve Meskell, 2018:97).
- Çatalhöyük'te yerleşik hayata geçişle başlayan nesnelere yoğunluğu Ian Hodder tarafında "*maddi dolanıklık*" kavramı ile tanımlanır. Nesnelere aracılığıyla temelleri atılan bir uygarlık inanışları ve yönelimlerin artmasına da neden olur. Bunun adı da "*spiritüel dolanıklık*". Ian Hodder'a göre maddi ve spiritüel alanlar birbirlerini dışlamazlar. Değişimi etkilemek için şeylerden hem ekonomik, hem toplumsal hem de ruhsal açıdan faydalanmışlardır (Shults, 2018: 115).
- Semboller, faydacı bir amaç taşır. İnsanın imgelem düzeyinde dünyaya katılma yolu dünyayı yapılandırmak bakımından daima dinsel olmuştur. Dinsel semboller ya da nesnelere sonlu şeylerdir, ancak onları "*dinsel*" yapan insan hayatının zemini, anlamı ve amacı bakımından dünyayı yapılandırıcı öneme sahip olmalarıdır. Dinsel semboller, sonlu-sonsuz tezatlar karşısında topluluğun normlarıyla hareketlerini şekillendirerek hayatı düzenleme yer alır (Shults, 2018: 115-121).
- Sosyal kaynaşmanın varoluşsal alanını şekillendiren en önemli gerilimlerden biri, *korku ve sevgi diyalektiği*dir. Çatalhöyük sakinlerinin kendi sosyal ve maddi yaşamlarını koşullandırdığına inandıkları nihai sınırlara aracılık, denetleme, katılma girişimlerini gözler önüne seren uygulamalar erken kültürler içinde "*dinsel boyutun*" olası göstergeleri olabilir (Shults, 2018: 126-128).
- Din, evcilleştirmeye ve yerleşik hayata geçme gibi değişikliklerin belirlenmesine katkı sağladı mı? Bu soruya "*Uygarlığın Doğuşu'nda Din*" adlı esere katkı yapan bilim insanlarının tümü olumlu cevap verdi. Çatalhöyük'te var olan nesnelere ortaya koyduğu "*maddi dolanıklık*" ile metafizik unsurları barındıran "*spiritüel dolanıklık*" birbiri ile iç içedir. Dinsel sembollerle ilişki kurma yolları dönüştürücü nitelikteydi (Shults, 2018: 130-137).
- Dinsel inanış, modern insanın arkeolojik kaydında tespit edebildiğimiz en erken özel eğilimlerden veya tutumlardan birisidir. Dinsel inanışın başlıca işlevlerinden biri de ölümün son olduğunun inkârı ve insan deneyiminin kaçınılmaz kısıtlılığına karşı takınılan isteksizliktir (Huyssteen, 2018: 143).
- Mağaradan eve geçiş. Neolitik Dönem ile birlikte ruhlar âlemine geçişte kullanılan mekân evler olmuştur. Çatalhöyük insanları atalarına tapınmaktan ziyade onlarla kesintisiz bir diyalog sürdürdüler (Huyssteen, 2018: 158).

- Ian Hodder, Çatalhöyük araştırmalarından yola çıkarak “*dindarlık kipleri kuramı*” başlığı altında Çatalhöyük’teki ritüelleri yorumlamış ve seyrek oranda yapılan ritüellerin *duygu yoğunluğunun fazla*, düşük oranda yapılan ritüellerin ise *duygu yoğunluğunun az* olduğu kanısına varmıştır. Ritüel yoğunluğunun katı din kurallarının varlığını işaret ettiğini ifade eder. Çatalhöyük’te av sonrası yapılan büyük şölenler, büyük ölçekli, duygu yoğunluğunun fazla olduğu ritüellerdir (Whitehosue ve Hodder, 2018: 169-178).
- Çatalhöyük’te bir nesil tarafından inşa edilen ritüel vb. inanca yönelik tutum ve davranışlar bir sonraki nesil tarafından devam ettirilmiştir. Ian Hodder, bu sürekliliğe “*dindarlığın öğretisel kipi*” adını vermiştir. Öğretisel kip dinamiklerinin ortaya çıkışı siyasal birliğin daha merkezi, geniş ölçekli örüntülerine zemin hazırlamış, sosyal oluşum için temel olmuştur (Whitehosue ve Hodder, 2018: 189-195).
- Çatalhöyük’teki din kurgularının çoğu görsel sergilere dayanmaktadır. Yaban hayvanlarının resimleri evcil hayvanlara göre yoğundur (Keane, 2018, 255).
- Kadın (Ana Tanrıça figürü) ve boğa, bu iki figürün kaderinde ilahi çifti temsil etmek vardı. Neolitik Dönem’den Klasik Dönem’e kadar bu iki tema Yakındoğu ve Doğu Akdeniz’de devamlılık göstermişlerdir. Erken Hıristiyan ikonların temsil görevi ne ise, Çatalhöyük duvar resimlerinin görevi de odur (Keane, 2018, 255). Ana Tanrıça, bereket sembolüdür. Son yıllarda yapılan Çatalhöyük kazıları neticesinde Çatalhöyük’ün sadece Ana Tanrıça kültü ile anılmasının eksik olacağı, özellikle boğa betimlemesinin yoğunluğundan dolayı erkek temalı bir olgunun varlığından da söz edilebileceği vurgulanmıştır.

Göbeklitepe’de Din Olgusu

Göbeklitepe’nin medeniyet ve din ilişkisi bağlamında konumu Çatalhöyük’e oranla daha özeldir, çünkü Çatalhöyük bir tarım ve hayvancılık sonrası oluşan bir yerleşim yeri iken, Göbeklitepe bir tapınaktır. M.Ö. 10000’e tarihlenen geçmişi ile Mezopotamya ziguratlarından, Mısır piramitlerinden ve Yunan tapınaklarından olmak üzere dünyadaki şu ana kadar var olan tüm tapınaklardan eskidir. Çatalhöyük ile bilgiler daha somut ve açık iken, Göbeklitepe’nin gizeminin henüz çözülememiş olması çok farklı ve temeli olmayan bilim dışı söylencelerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Çatalhöyük ile ilgili veriler daha bilimsel iken, Göbeklitepe ile bilgiler henüz tam olarak aydınlatılmadığı ve Göbeklitepe’nin kült merkezi olmasından dolayı kavranılması zor soyut anlamlar içerdiği olması bilimsel temeli olmayan görüş ve düşüncelerin ortaya atılmasına neden olmuştur.

Göbeklitepe’de ortaya çıkan kült yapıları şimdiye kadar bölgede ve dünyada görülen diğer alanlardan oldukça fazladır. Göbeklitepe çevresinde var olan yerleşim alanlarının henüz kazılmamış olması ilerleyen yıllarda yeni sonuçların ortaya çıkma ihtimalini ortaya koyar. Göbeklitepe, ortaya çıkan betimlemeleri, kabartma ve heykelleri ile şimdiye kadar hiçbir yerde olmayan bir zenginlikte bir kült alanıdır. Bolluk ve bereketi simgeleyen “Ana Tanrıça” odaklı Neolitik Çağ simgesinin yerini güçlü erkek figürü almış ve buna ilave olarak doğada hareketli olan her türlü canlının da inanç sistemi içinde önemli bir simgesel değeri olduğunu göstermiştir. Tarih öncesi hayvan betimlemeleri önceden sadece avın bereketi ile özdeşleştirilirken Göbeklitepe ile birlikte *sürüngenlerden kuşlara, av hayvanlarından yırtıcılara, akreplerden yılanlara* kadar çeşitlilik gösteren betimlemeler doğada yaşayan her türlü canlının düşünce sisteminde bir yeri olduğunu ispatlamıştır (Özdoğan, 2015:50).

Çatalhöyük, tarım ve hayvancılık sonrası sosyal yapı ve düşünce yapısının değiştiğini ileri sürerken, Göbeklitepe ise insanoğlunun yiyecek üretimine geçmeden önce de düşünce yapısının değişmeye başladığını iddia eder. Bu bağlamda Göbeklitepe, medeniyetin ilk temel unsurları bağlamında Çatalhöyük’ün öne sürdüğü tezlerin karşısında yer alır. Göbeklitepe’nin “medeniyet ve din” ilişkisini maddeler halinde tanımlamaya çalışalım:

- Çevresinde yerleşim alanının yer almaması, Göbeklitepe’nin tamamen kutsal alan olduğunu ifade eder (Dietrich, 2012: 66).
- T- biçimli varlıklar, olağandışı bir dünyaya aittir. T-biçimli varlıkların olduğu dairesel yapılar bir süre kullanıldıktan sonra bilinçli bir şekilde hızlıca üzeri örtülmüştür (Dietrich, 2012: 66). Kült merkezinde bir araya gelen insanların sonradan tarım yapabilecekleri alanlara göç etmesi, din temelli bir örgüden ekonomi temelli bir örgüye geçişi ifade eder.
- Göbeklitepe yapılarındaki antropomorfik dikilitaşlar tarihte var olan ilk defa üç boyutlu olarak betimlenen taşlardır. Bu taşlar, insan zihninin bir değişiminin göstergesidir (Dietrich, 2012: 66). Tarihte sembolizm her zaman bir anlam taşımıştır. İlk Çağlardaki sembolizm aracılığıyla o dönemin toplum yapısının tinsel düşünceleri okunabilir.
- Göbeklitepe kullanıldıktan sonra kapatılırken kireçtaşı ve çakıl taşına ilave olarak çok miktarda hayvan kemikleri de kullanılmıştır. Kullanılan bu hayvan kemikleri bir ritüele ve bir ziyafete işaret etmektedir (Dietrich, 2012: 66). İnsanların ritüellerde kurban kesmesi, aşkın bir güce olan inancı temsil eder.
- Devasa anıtları inşa etmek için farklı bölgelerden çok sayıda insan bölgeye gelmiş olabilir. Dini inanç ve düşünceler, tarıma geçişte önemli bir etken olmuş olabilir (Dietrich, 2012: 66). İnsanları Göbeklitepe’de bir müknaş gibi çeken, bir araya getiren bir aşkın güç vardır. Bu aşkın güç etrafında bir araya gelen insanlar, bilgilerini paylaşarak medeniyete adım atmışlardır.

- Göbeklitepe, oldukça gelişmiş farklı inanç sistemine sahip olan avcı toplayıcı topluluklar için önemli bir dini merkezdir. Göbeklitepe'deki anıtsal dini mimari, tarihteki kilit olaylardan biri olan tarım ve hayvancılık hakkındaki kanılarımızı değiştirir. "İlk önce tapınak oluşmuştur, sonra kent" cümlesi bu süreç için uygun bir tanımlamadır (Dietrich, 2012: 66).
- K. W. Luckert, çok tartışılacak bir yoruma imza atarak Göbeklitepe'deki dinsel reformu, avcı toplayıcıların özellikle de erkeklerin bir kefaret ödemesi olarak görür. Luckert'e göre toprak anayı yağmalayan insanoğlu işlediği günahlar yüzünden dini arayışa girer (Luckert, 2016: 79). Luckert, her ne kadar bir dinler tarihi Profesörü olarak dünyada pek çok kült merkezini gezmiş olsa ve bu alanda seçkin çalışmaları olsa da Göbeklitepe hakkındaki yorumları tartışmaya açıktır.
- Göbeklitepe, hayatın ölüme karşı zaferidir (Luckert, 2016: 135). İnsanlar, Göbeklitepe kült merkezinde inandıkları inanç ile ölüme meydan okumuş, din ile hayata tutunmuşlardır. Göbeklitepe insanlarını hayata bağlayan inanç ve düşünceleridir.
- K. Schmidt, "Göbeklitepe'de ne yok?" sorusunu sorar. Göbeklitepe'de olmayan kadını betimleyen resimler ve kilden yapılmış figürinlerdir. Bu iki unsurun yokluğu Göbeklitepe'yi anlamamıza yardımcı olabilir. Eğer kil figürinleri ve dışisel nesnelere, geniş anlamda "bereket sembolü" ve bunun tutarlı bir sonucu olarak "yaşamı" ile birleştirecek; o zaman bu iki unsurun Göbeklitepe'de yokluğu "ölümü" çağrıştırıyor olabilir (Schmidt, 2007: 123). Ölüm, aşkın bir gücün varlığından korkma insanları araştırmaya itmiş ve sonucunda dinlerin ya da inançların oluşumunda tetikleyici bir unsur olmuştur. Göbeklitepe'de yaşamdan çok ölümü hatırlatan unsurlar ve korku üreten yaban hayvanların betimlemeleri, Göbeklitepe'nin bir kült merkezi olmasının temel dayanağı olabilir.
- Göbeklitepe'de saldırgan hayvan çoktur. Heykellerin çoğunluğu bu gruba dâhil edilebilir. Hayvanlar kötülüklerden korumak, tehlikelerden uzak tutmak (apotropeik) amaçlı yerleştirilmiş olabilir. Göbeklitepe'de apotropeik (kötülüklerden koruyan güç) yorumu kabullenilse de Göbeklitepe'de neyin korunması gerektiği henüz cevaplanılmamıştır (Schmidt, 2007: 144). Vahşi hayvan sembolleri "şiddet, ölüm ve korku" teması ile dinsel bir içeriğe sahiptir.
- M.Ö. 10.000'deki İlk Neolitik Din, hangi tekil deneyimlerle şekillenmiş olursa olsun, yeni bir yaratımdan daha çok eski bir gelişimin yani Neolitik öncesi Paleolitik Dönem'in devamıdır. Yazı öncesi din ve inanç kavramını yorumlamak çok zor da olsa, din adını verdiğimiz mit ve mitsel motiflerin çok eskiye dayanmaktadır (Schmidt, 2007: 271). Göbeklitepe'de var olan dinsel motifler, Paleolitik Dönem dinsel inancının devamıdır.

- Göbeklitepe’de uygulanan kültürel törenler, koreografi ve müzik eşliği olmadan uygulanamaz (Scmidt, 2007: 271). Bu bir yorumdur. Bir tapınakta tarih boyunca uygulanan törenler genelde ortak bir tema üzerinde yürür. Müzikte bu uygulamanın tarih boyunca var olan bir değeridir.
- Göbeklitepe’de anıtsal yapıları gerçekleştirmek için bireyleri harekete geçiren güç nedir? Bu sorunun cevabını muhtemelen hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Bireyleri harekete geçiren *toplumsal bir güç, bir kabile reisi, şamanlardan oluşan bir grup, profesyonel din adamları, bir heyet ya da bir topluluk* olabilir. Burada açık ve tanımlanabilir olan ise bu anıtsal yapıları yapan işçilerin muhtaç oldukları gücü inanmış oldukları bir aşkın güçten almış olduklarıdır (Scmidt, 2007: 274).
- Göbeklitepe, medeniyet alanında atılan hipotezlerin karşısı bir tez öne sürer. Medeniyet alanında var olan ve geniş kabul gören hipotez, yerleşik hayat ile başlayan tarım ve hayvancılık ve bunun sonucunda oluşan ekonomik ve ticari hayat, kent ve devlet gibi toplumsal yapılardır. Göbeklitepe ise kutsal bir güç etrafında toplanan insanların birbirleriyle iletişim aracılığıyla tarım ve hayvancılığa adım attıklarını öne sürerek karşıt bir tez öne sürer (Scmidt, 2007: 275). Göbeklitepe, bu bağlamda medeniyetin kökeninde “*din*” tezini ortaya koyarken, var olan genel görüş ise Çatalhöyük örneğinde somutlaşan medeniyetin temelinde yatan “*ekonomik*” temelli görüştür.
- Lewis Mumford “*mıknatıs kaptan önce gelir*” diyerek (Mumford, 2007: 21) bir anlamda Göbeklitepe tezini savunur. Mumford’a göre kentin özü, köyden farklıdır. Köy, yabancıya karşı kuşkuyla yaklaşırken, kent ise yabancıyı bekler. Bu nedenle kent, gittikçe büyüyen bir köyden değil, toplanma yeri işlevi, iletişim ve değiş tokuş merkezi olma özelliğinden yani fikirlerin, malların ve insanların bulunduğu kutsal mekânlardan oluşmuştur (Scmidt, 2007: 277). Göbeklitepe, bu tez ile medeniyetin temelinin bir inanç etrafında toplanan insanlar tarafından atıldığını öne sürer.
- Göbeklitepe’deki anıtsal yapılar, dikme taşlar büyük çapta plan ve düzenlemeyi gerektiren bir oluşum sonucu ortaya çıkmıştır. M.Ö. 10.ve 9. binde büyük olasılıkla bağımsız olarak hareket eden grupların bu eserleri ortaya koyabilmek için uzlaşarak bir araya gelmiş olmalıdırlar (Scmidt, 2007: 279). Göbeklitepe’deki dikilitaş eserlerin inşası Mısır piramitlerinin inşası gibi yoğun bir insan gücü gerektirmektedir. Mısır piramitleri döneminden sınıfsal bir yapı ile çalışan köleler var iken, Göbeklitepe ise insanları bir araya toplayan bir inanç birliği vardır.
- Göbeklitepe, insanları bir araya getiren bir öncü konumundadır. Bir kült merkezinde bir araya gelen insanlar, iletişim kurarak medeniyet yoluna adım atmışlardır. Bilgi ve pratiğin çoğalması yani medeniyetin temelleri atılmıştır (Scmidt, 2007: 281-282).

- Çatalhöyük vb. Neolitik yerleşim alanlarında tarım ve hayvancılığa adım atılacak coğrafya var iken, Göbeklitepe’de tarıma uygun arazi yoktur. Bir kült merkezinde bir araya gelen insanlar bilgi ve paylaşım sonrası kült merkezlerini yani Göbeklitepe’nin üstünü moloz ve taşlarla örterek yakın bölgelerdeki tarıma elverişli mekânlara geçmişlerdir (Scmidt, 2007: 281-283).
- Çatalhöyük vb. Neolitik yerleşim alanlarında geçim kaynaklarında meydana gelen değişim ile medeniyete adım atılmıştır. Göbeklitepe ise yeni hayat tarzını kendisi başlatmıştır. Dini davranış tarzıyla başlayan toplumsal yapı, yeni geçim stratejisi üretmesine vesile olmuştur. Göbeklitepe’de din temelli başlayan sosyal yapı, tarım temelli ekonomik yapının öncüsüdür (Scmidt, 2007: 281-284).

Sonuç Yerine

İnsanlık tarihi içinde medeniyet yolunda atılan pek çok devrimsel dönemler mevcuttur. Avcı toplayıcı dönemin ardından yerleşik hayata geçilen Neolitik Dönem (M.Ö. 10-000-5000)’de gerçekleşen pek çok unsur insanlık tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Besin üretimi ve yerleşik hayat, medeniyet yolunda devrimsel bir süreç yaratmıştır.

Neolitik Dönem’de medeniyete atılan adımlar şu şekildedir: *Avcı toplayıcılıktan tarım ve hayvancılığa geçiş, göçebe hayatından yerleşik hayata adım atma, ürünlerin depolanması sonucu ortaya çıkan artı ürün ve bunun sonucu olarak gelişen ekonomi ve ticaret, yerleşik hayat ile başlayan mimari, şehirleşmenin ilk adımları, devlet oluşumunun temelleri, mesleki oluşumlar ve gelişen dinsel düşünce yapısı.*

Neolitik Dönem’in devrimsel yapısında Dünya medeniyet tarihinde temel taş olan iki seçkin kültürel varlığımız vardır. İlki Konya ilimizdeki Çatalhöyük, ikincisi ise Şanlıurfa’daki Göbeklitepe’dir. Çatalhöyük medeniyetin temelinde “ekonomik” temelli bir hipotez öne sürer. Tarım ve hayvancılık ve yerleşik hayat ile başlayan süreç, ekonomi ve ticaretin doğmasına neden olmuştur. Yerleşik hayat ile başlayan gelişmeler sonucunda şehir ve devletleşme süreci başlamıştır. “Din” de bu dönemde var olan ve yeni oluşumlar içeren bir olgudur.

Göbeklitepe ise Çatalhöyük vb. Neolitik örnekler ile somutlaşan tarım ve hayvancılığın neden olduğu “ekonomi” kökenli bir medeniyet algısına ters düşen bir hipotez ortaya koyar. Miknatısın çekim gücü gibi, din bir çekim gücü oluşturmuş ve Göbeklitepe kült alanına yüzlerce farklı bölgelerden insan bir inanç doğrultusunda bir araya gelerek anıtsal dikilitaşları inşa etmişlerdir. Göbeklitepe’nin inşa sürecinde ve devamında kült merkezine gelen insanların farklı bilgi paylaşımı, medeniyetin gelişimini tetiklemiş ve Göbeklitepe’den ayrılarak tarım ile uğraşabilecekleri coğrafyaya göç etmişlerdir. Geride kalan kült merkezlerini saygı ile anarak, üstlerini örterek gitmişlerdir.

Çalışmamızda M.Ö. 7400-6000 arasına tarihlenen Çatalhöyük ile M.Ö. 10.000'e tarihlenen Göbeklitepe'den yola çıkarak iki farklı süreçten medeniyete adım atan Neolitik Dönem'in devrimsel yönündeki "dinsel" uygulamaları incelemeye çalıştık. Her ne kadar yazısız dönemin din konusunu araştırmak zorlu bir adım olsa da kesin olan bir olgu var ki insanoğlu tarih boyunca anlam arayan bir varlık olarak metafizik bir düşünce yapısına sahip olmuştur. "Homo Religiosus" özelliği ile medeniyetin oluşumunda o dönemin aşkın bir gücüne inanarak hayatını idame ettirmiş ve bu özelliği, medeniyet yolunda atacağı adımlarda etkin ve göz ardı edilemeyecek bir güç olarak kalmıştır.

Kaynakça

- ADIBELLİ, R. 2011. *Mircae Eliade ve Din*, İstanbul, İz Yayıncılık.
- ARMSTONG, K. 2014. *Mitlerin Kısa Tarihi*, İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- BARNARD, A. 2012. *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (Çev. M. Doğan), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları,
- BERGSON, H. 2013. *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı* (Çev. M. M. Yakupoğlu), Ankara, Doğu-Batı Yayınları.
- BRAUDEL, F. 1996. *Uygarlıkların Grameri* (Çev. M. Ali Kılıçbay), , Ankara, İmge Kitabevi.
- BRUHL, L.L. 2006. *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, (Çev. O. Adanır), Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- CASSIER, E. 2005. *Sembolik Formlar Felsefesi II Mitik Düşünme* (Çev. M. Köktürk), Ankara, Hece Yayınları.
- CAUVİN, J. 2007. *The Birth of Gods and the Origins of Agriculture* (Çev. T. Watkins), Cambridge University Press.
- CHILDE, G. 2005. *Tarihte Ne Oldu*, Kırmızı Yayınları (Çev. A.Şenel, M. Tunçay), İstanbul, Kırmızı Yayınları.
- CHILDE, G. 2007. *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. F. Ofluoğlu), İstanbul, Varlık Yayınları.
- DERRIDA, J. 1997, *Of Grammatology- Corrected Edition* (Translated by Gayatri Chakravorty Spivak), 2715 North Charles Street, Baltimore, Maryland, The Johns Hopkins University Press.
- DIETRICH, O, SCHMIDT, Ç.K., KÜRKÇÜOĞLU,C., NOTROFF, J., SCHMIDT, K. 2012. *Önce Kutsal Alanlar Sonra Kentler Kuruldu, Aktüel Arkeoloji*, İstanbul, Aktüel Arkeoloji Yayınları.
- GÜNDÜZ, Ş. 1998. *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun.
- DADOSKY, J.D. 2004. *The Structure Of Religious Knowing Encountering The Sacred in Eliade And Lonergan*, Albany, State University of New York Press.
- EDMONS, M. 1999. *Ancestral Geographies Of The Neolithic Landscape, Monuments And Memory*New York, Routledge Publishment.
- ELIADE, M. 1978. *A History of Religious Ideas*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- ELIADE, M. 2007. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (Çev. A. Berktay), Cilt I, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.

- ELIADE, M. 2016. *Mitlerin Özellikleri*, (Çev. S. Rifat), İstanbul, Alfa Yayınları.
- ELIADE, M. 2017. *Tarih ve Dinde Anlam*, (Çev. C. Soydemir), Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- FRED, J., HODDER, I. 2018. *Uygarlığın Doğuşunda Din* (Çev. D. Şendil), İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- GEZGİN, İ. 2011. *Sanatın Mitolojisi*, İstanbul, Sel Yayıncılık.
- GOODY, J. 2011. *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi* (Çev. K. Değirmenci), İstanbul, Pinhan Yayıncılık.
- HANKISS, E. 2001. *Fears and Symbols: An Introduction to the Study of Western Civilization*, Budapest, Central European University Press.
- HUYSSTEEN, J.W. 2018. Görünmeyi Kodlamak. Çatalhöyük'teki Epistemik Sınırlamaları ve Sembolik Davranışı Anlamak, (Editör: I.Hodder, J. Fred) ,(Çev. D. Şendil), *Uygarlığın Doğuşunda Din*, İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- HODDER, I. 2010. Probing religion at Çatalhöyük: An Interdisciplinary Experiment, *Religion In The Emergence Of Civilization:Çatalhöyük As A Case Study* (Edited by Ian Hodder), New York, Cambridge University Press.
- HODDER, I., MESKELL, L. 2018. Bölgesel Bağlamda Çatalhöyük'te Sembolizm (Editör: I.Hodder, J. Fred) ,(Çev. D. Şendil), *Uygarlığın Doğuşunda Din*, İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- HUOT, J.Louis, Thalman, J. P. , Valbelle D. 2000. *Kentlerin Doğuşu* (Çev. A.B. Girgin), Ankara, İmge Kitabevi.
- IBN HALDUN, 2004. *Mukaddime* (Çev. H.Kendir), Ankara, İmaj İç ve Dış Ticaret.
- KEANE, W. 2018. Belirginlik, Yokluk, Alışkanlık: Çatalhöyük'te Neolitik Din Yaklaşımları, (Editör: I.Hodder, J. Fred) ,(Çev. D. Şendil), *Uygarlığın Doğuşunda Din*, İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- LUCKERT, K. 2016. *Göbeklitepe* (Çev. L. T. Basmacı), İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- MUMFORD, L. 2007. *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği* (Çev. G.Koca, T.Tosun), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- NILES, J. D. 1999. *Niles, Homo Narrans:The Poetics and Anthropology of Oral Literature*, University of Pennsylvania Press.
- ÖZDOĞAN, M. 2012. Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek, *Aktüel Arkeoloji*, İstanbul, Aktüel Arkeoloji Yayınları.
- ÖZDOĞAN, M. 2015. Göbelitepe'yi Anlamak: Göbeklitepe'nin Uygarlık Tarihi İçindeki Yeri, *Aktüel Arkeoloji*, İstanbul, Aktüel Arkeoloji Yayınları.
- J.M.C.,1929. The Origin and Early History of Religion, *Primitive Man*, Vol. 2, No. 3/4 pp. 33-50.
- SHULTS, L.. 2018. Spiritüel Dolanıklık: Çatalhöyük'te Dinsel Sembollerin Dönüşümü (Editör: I.Hodder, J. Fred) ,(Çev. D. Şendil), *Uygarlığın Doğuşunda Din*, İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- SMITH, M.E. 2009. V. Gordon Childe and the Urban Revolution: An Historical Perspective on a Revolution in Urban Studies, *Town Planning Review*, 80.
- STEVENS-Arroyo Anthony M., 2011. *Civilization and Religion: The Dance of Shape-Shifters, Comparative Civilizations Rewiew, Number 64.*

- ŞERİATİ, A, 2010. *Dinler Tarihi I*, (Çev. Prof. Dr. Ejder Okumuş), Ankara, Fecr Yayınevi.
- ŞERİATİ, A, 2013. *Medeniyetler Tarihi I* (Çev. Prof. Dr. Ejder Okumuş), Ankara, Fecr Yayınevi.
- TILlich, P. 2000. *İmanın Dinamikleri* (Çev. F. Terkan, S. Özer), Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- ŞÂYEGÂN, D. 2016. *Din Devrimi Nedir* (Çev. N. Özakıncı), Ankara, Sitare Yay.
- WACH, J., 1988. *Introduction to the History of Religions*, (edit. J. Kitagawa and G. Alles), New York: Macmillan.
- WHITEHOUSE, H., HODDER, I. 2018. *Çatalhöyük'te Dindarlık Kipleri*, (Editör: I. Hodder, J. Fred) ,(Çev. D. Şendil), *Uygarlığın Doğuşunda Din*, İstanbul, Alfa Yayıncılık.